

Piotr Lewandowski*

Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie

ORCID: 0000-0002-3664-4815

GEOPOLITYCZNY WYMIAR BADANIA KONFLIKTÓW ZBROJNYCH. KONCEPTUALIZACJA TEORETYCZNA KATEGORII UWARUNKOWAŃ GEOPOLITYCZNYCH

Streszczenie

Artykuł traktuje o teoretycznych asumptach weryfikowania konfliktów zbrojnych. Tekst buduje kontekst teoretyczny kategorii uwarunkowań geopolitycznych konfliktów zbrojnych, dzięki której możliwe staje się analizowanie wojen w paradygmacie badań geopolitycznych i w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego. Praca podaje szerokie ujęcie uwarunkowań geopolitycznych jako konstruktu teoretycznego oraz wypracowuje narzędzie operacyjne do badań nad konfliktami międzynarodowymi.

Słowa kluczowe: *bezpieczeństwo międzynarodowe, geopolityka, konflikty zbrojne, uwarunkowania geopolityczne konfliktów zbrojnych*

Summary

The geopolitical dimension of the study of armed conflicts. Theoretical conceptualization of the category of geopolitical conditions

The article treats the theoretical asumpts of verifying armed conflicts. The text builds a theoretical framework for the category of geopolitical conditions of armed conflicts, which makes it possible to analyse wars in the paradigm of geopolitical studies and in the context of international security. The paper gives a broad account of geopolitical conditionality as a theoretical construct and develops an operational tool for the study of international conflicts.

Keywords: *international security, geopolitics, armed conflicts, geopolitical determinants of armed conflicts*

* Piotr Lewandowski – adiunkt w Katedrze Geopolityki Akademii Sztuki Wojennej. Zajmuje się analizą teoretyczną założeń odnoszących się do bezpieczeństwa międzynarodowego w szczególności takich jak racja stanu, suwerenność, bezpieczeństwo kulturowe państwa czy dezinformacja i wojna informacyjna. Kierownik Grantu Badawczego MON pt.: *Polska racja stanu w perspektywie 2035 r.*

Wstęp

Geopolityka pojawia się coraz częściej w badaniach społecznych, badaniach nad bezpieczeństwem w badaniach stosunków międzynarodowych i badaniach politologicznych. Szczególnie obecnie widać potrzebę powrotu do ogólnych założeń oraz szczegółowych koncepcji, które powstały i funkcjonują nie tylko w teorii, ale są realizowane przez światowe mocarstwa. Idea, która przyświecała powstaniu niniejszej pracy ma swoje dwojake korzenie. Pierwszy wywodzi się z obserwacji braku powiązania idei i koncepcji geopolitycznych z konfliktami zbrojnymi światowych mocarstw. Drugi natomiast wynika z uznania konieczności przyznania priorytetu geopolityce w przyczynowości i sprawczości większości konfliktów zbrojnych, które miały miejsce, zwłaszcza po II wojnie światowej. Potrzeba uzupełnienia polemologii o geopolityczny wymiar konfliktów zbrojnych stała się inspiracją do powstania tejże pracy.

Celem artykułu jest wypracowanie teoretycznych ram dla rozważań nad geopolityczną analizą w badaniach konfliktów zbrojnych. Realizacją tego zamierzenia będzie wypracowanie konceptualizacji pojęcia uwarunkowań geopolitycznych konfliktów zbrojnych oraz propozycja operacjonalizacji owego pojęcia do postaci desygnatu analitycznego. Problem badawczy został określony w postaci pytania: w jaki sposób na gruncie paradygmatu geopolitycznego analizować konflikty zbrojne? Na potrzeby rozwiązania owego problemu składają się pytania szczegółowe w postaci: w jaki sposób wybrane koncepcje geopolityczne oraz analizy geostrategiczne odpowiadają na pytanie o istotę konfliktów zbrojnych? W jaki sposób wybrane koncepcje geopolityczne tłumaczą etiologię konfliktów zbrojnych? W jaki sposób konstrukt analityczny w postaci uwarunkowań geopolitycznych może stanowić użyteczną metodę poznawczą dla badań nad konfliktami zbrojnymi i bezpieczeństwem międzynarodowym? Pytania te nie wyczerpują całości zagadnienia, jednak stanowią próbę wypracowania kategorii poznawczej na rzecz badań geopolitycznych, polemologicznych, a także stosunków międzynarodowych czy nauk o polityce.

Do rozwiązania powyższych zagadnień posłużono się kilkoma metodami badawczymi. Zaczepnięto tu z geopolityki krytycznej i konstruktywizmu, stosując krytyczną analizę dyskursu oraz analizę zawartości treści do wypracowania ram teoretycznych uwarunkowań geopolitycznych¹. Zastosowana została również metoda komparatystyczna zestawiająca ze sobą kilka różnych, odmiennych podejść do geopolityki jako czynnika sprawczego w kontekście konfliktów zbrojnych. Całość uzupełnia podejście indukcyjne w badaniu pozwalające na budowę

¹ M. Kozub-Karkut, *Metody badawcze w geopolityce*, w: *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, red A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, Kraków 2020, s. 254.

twierdzeń ogólnych poprzez procedury takie jak: selekcjonowanie, opisywanie, definiowanie i klasyfikację.

Praca ma charakter funkcjonalny oparty o strukturalizm i założenie o konstruowaniu rzeczywistości poprzez zjawiska, wytwory i działania społeczne oraz teoretyzujący. Uwarunkowania geopolityczne konfliktów zbrojnych jako kategoria poznawcza stanowią nową jakość w badaniach nad bezpieczeństwem międzynarodowym oraz geopolityką i są szczególnie użyteczne dla wyjaśnienia takich zjawisk jak np. wojny zastępcze.

Geopolityka jako subdyscyplina w badaniach nad konfliktami zbrojnym

Pojęcie geopolityki używane jest często w różnych kontekstach znaczeniowych, tak, że traci swoistość. Każdorazowo więc wymaga definiowania i konceptualnego ujęcia w celu uniknięcia wieloznaczności. Jednym z ujęć geopolityki jest ujmowanie jej jako osobnej nauki społecznej wyrosłej z geografii politycznej. Wywodzi się ono z prostego założenie, że naturalnym środowiskiem człowieka jest przestrzeń geograficzna, a ta z kolei przekłada się na uznanie geopolityki za wiedzę „o związkach pomiędzy działalnością polityczną człowieka a przestrzenią geograficzną”².

Geopolityka jest niesamodzielną nauką, nie posiada odrębnej metodologii badań³. Przedmiotem jej poznania są głównie koncepcje, teorie i strategie odnoszące się do układu stosunków międzynarodowych, obciążone wysokim poziomem ogólności⁴. Geopolityce jako nauce zarzuca się również brak rzetelności analiz. Pod tym względem od samego początku zdradza pewną słabość metodyczną w postaci wybiórczości faktów. Wnioski, które kreuje zawsze posiadają cechę polityczności, która zakrawa o właściwości ideologiczne określonych środowisk politycznych lub naukowych⁵.

Jakub Potulski wykazał, na podstawie analizy prac z zakresu geopolityki, pewne jej właściwości w odniesieniu do przedmiotu jej badań. Ogólnie ujmując są to relacje między społeczeństwem a polityką i przestrzenią. Jednocześnie Potulski dokonuje dość silnych zawężeń, akcentując konstruktywizm w geopolityce i cały

² J. Potulski, *Czym jest geopolityka? Spory wokół statusu badawczego geopolityki*, „Prace Geograficzne. Studia nad geopolityką XX wieku” 2013, 242, s. 14.

³ P. Borowiec, *Czy geopolityka może być uznana za samodzielną dyscyplinę naukową?*, w: *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, red. A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, Kraków 2020, s. 63-79.

⁴ J. Potulski, dz. cyt., s. 20.

⁵ M. Karwat, *Polityczność i upolitycznienie. Metodologiczne ramy analizy*, „Studia Politologiczne” 2010, 17, s. 63-88.

nurt geopolityki krytycznej (badanie wyobrażeń przestrzennych, obiektywizacja przestrzeni, nadawanie znaczeń przestrzeni)⁶. W niniejszym rozumieniu geopolityka będzie odnosić się do relacji polityczno-przestrzennych z akcentowaniem znaczenia określonych przestrzeni dla realizacji polityki imperialnej (hegemonicznej).

Geopolityka jako paradygmat badań nad bezpieczeństwem

Ilość zarzutów wobec geopolityki jako nauki, a przede wszystkim brak osobliwej metodologii, nakazuje traktować ją jako paradygmat lub jako metodę badawczą. Takie ujęcie geopolityki jest wskazywane za poprawne i spotyka się z mniejszą ilością zarzutów wobec braku naukowości. Leszek Moczulski przytacza kilka definicji geopolityki i jej rozumienia, funkcjonujących w zachodnim środowisku naukowym. Dla analizy konfliktów zbrojnych warto przytoczyć te, które właśnie w tym wymiarze posiadają wartość poznawczą i metodologiczną.

Dla określenia geopolityki pojawiają się wskazania, że jest „metodą globalnej analizy”, „jest metodą, pozwalającą wykrywać, identyfikować i analizować zjawiska konfliktowe oraz strategie ofensywne i defensywne, skupiające się na posiadaniu pewnego terytorium”, „powinna tworzyć syntezę przyczyn geograficznych i historycznych przestrzennej dynamiki”⁷. Moczulski po analizie definicji geopolityki sam podaje, że „zajmuje się zmiennymi układami sił na niezmiennej przestrzeni”⁸.

Chcąc omówić geopolityczne uwarunkowania konfliktów zbrojnych proponowane przez Leszka Moczulskiego, należy zwrócić uwagę na postrzeganie przez niego geopolityki jako paradygmatu nauk społecznych. I tu trzeba wskazać, że są to właśnie nauki społeczne, a nie tak jak wskazuje Moczulski humanistyczne, gdzie geopolityka „traktowana jest na równych prawach z historią, gdyż masowa aktywność ludzi w równym stopniu rozwija się w czasie i w przestrzeni”⁹. Moczulski podkreśla strukturalny charakter podejścia geopolitycznego, wskazując, że świat dzieli się na trzy strefy: dwie stworzone przez Mackindera, a trzecia przez Spykmana¹⁰.

Według Moczulskiego geopolityka to „dyscyplina naukowa, należąca do grupy nauk politycznych, zajmująca się badaniem ziemnych układów cywilizacyjno-politycznych na niezmiennej przestrzeni”. Jako dyscyplina naukowa, choć trafniej byłoby użyć pojęcia paradygmatu podejścia naukowego (co najwyżej

⁶ J. Potulski, dz. cyt., s. 26.

⁷ L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2010, s. 74.

⁸ *Tamże*, s. 75.

⁹ L. Moczulski, *Geopolityka w trójwymiarowym świecie*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2016, nr 4, s. 174.

¹⁰ *Tamże*, s. 178.

subdyscyplina), „analizuje zjawiska w trzech podstawowych kategoriach: warstwie fizycznej [...] warstwie cywilizacyjnej, [...] warstwie politycznej”¹¹. Powyższy wymiar definicyjny ma zastosowanie metodologiczne. Odpowiednia operacjonalizacja owego pojęcia, jak w przypadku badań Agnieszki Leguckiej pozwoliłaby na stworzenie odpowiedniego narzędzia analitycznego. Niestety sam Moczulski często popada w gęsty opis oraz ogólnikowość, czyli główne zarzuty kierowane wobec geopolityki.

Rozpatrując geopolitykę jako paradygmat należy wskazać, że jest to „system przekonań oparty na podstawach ontologicznych, epistemologicznych i metodologicznych, reprezentujących (zawierających) poglądy na świat i definiujących naturę świata”¹². Przykładając do tego definicje geopolityki można wskazać fenomeny analityczne: przestrzeń, społeczeństwo, polityka, służący poznaniu relacji panującym między ośrodkami siły, z zastosowaniem o zróżnicowanych metodach badawczych właściwych dla nauk społecznych, nauk o polityce, z uwzględnieniem wypracowanych na szczeblu teoretycznym problemów w postaci koncepcji i strategii.

Geopolityka jako paradygmat realizuje potrzeby metodologiczne i odciążona jest z zarzutów kierowanych pod kierunkiem jej rezultatów. Jako paradygmat badań politologicznych, ekonomicznych, studiów międzynarodowych czy obecnie nauk o bezpieczeństwie uzupełnia wymagania formalne oraz stanowi o interdyscyplinarności badań społecznych¹³.

Geopolityka jako paradygmat nauk o bezpieczeństwie czy nauk o polityce ma szerokie poparcie naukowe. Często rozumienie paradygmatu sprowadza się do metody. Jest to rozumienie błędne, ale nie pozbawione sensu logicznego. Paradygmat tylko w części odpowiada metodzie nauk społecznych. Paradygmat rozumiany jest, zgodnie z powyższą definicją jako podbudowa teoretyczna. Jako metodę nauk społecznych należy rozumieć „zorganizowane, systematyczne postępowanie, w którym działalność prowadzona jest w sposób zorganizowany” oraz „zespół teoretycznie uzasadnionych zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych obejmujących najogólniej całość postępowania badawczego, zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego”¹⁴. Pozwala to na zawarcie paradygmatu geopolitycznego w pierwszej części definicji metody jako teoretycznych

¹¹ L. Moczulski, *Geopolityka: korzyści i niebezpieczeństwa*, „Przegląd Geopolityczny” 2009, nr 1, s. 10.

¹² R. Zięba, *Bezpieczeństwo w ujęciu różnych paradygmatów naukowych*, w: *Bezpieczeństwo. Dyscyplina nauki wobec funkcjonowania państwa*, red. R. Skarżyński, E. Kuźelewska, Białystok 2018, s. 14.

¹³ J. Macała, *Czym jest geopolityka? Spory wokół jej definicji*, w: *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, red. Z. Lach, J. Wendt, Częstochowa 2010, s. 16-17.

¹⁴ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002, s. 58.

koncepcji oraz specyfiki podejścia. Brakuje jednak odniesień dotyczących badania jako procesu lub procedury.

Wychodząc od determinizmu geograficznego, czyli pierwotnego założenia geopolityki, można wskazać, że paradygmatem w tym ujęciu jest uznanie, że za działaniem państw na arenie międzynarodowej i wewnętrznej odpowiada ich usytuowanie geograficzne. Pozwala to doszukiwać się metod analizy geopolitycznej w czynnikach geograficznych i politycznych oraz społecznych. Andrzej Dybczyński za Stevem Smithem proponuje w poszukiwaniu odpowiedzi czym jest metoda geopolityczna odpowiedzieć na cztery zasadnicze pytania dotyczące jej istoty. Smith postuluje zdefiniowanie dla metody nauk społecznych (studiów międzynarodowych) takich pól, jak: aktorzy, zagadnienia, charakter procesów, skutki procesów¹⁵. W przypadku geopolityki aktorami są państwa (szczególnie imperia/mocarstwa światowe), przedmiotem analizy maksymalizacja bezpieczeństwa i/lub potęgi, realizacja interesu i/lub strategii, procesy to rywalizacja i konflikt, skutkami zaś należy określać ukształtowanie właściwości ładu międzynarodowego¹⁶. Odnosząc się do istoty samych konfliktów można przyjąć definicję skutków geopolitycznych, zaproponowaną przez Agnieszkę Legucką, rozumianych jako efekty tychże konfliktów dla całości układu sił w omawianej przestrzeni i ich konsekwencje regionalne i globalne¹⁷.

Tomasz Klin definiuje paradygmat jako podejście badawcze, które „ma za zadanie nakreślić ogólny sposób pozyskiwania wiedzy w ramach określonej dyscypliny naukowej”¹⁸. Pojawia się u niego propozycja „klucza geopolitycznego”¹⁹, jak w przypadku analizy treści (klucz kategoryzacyjny). Funkcję tego klucza spełnia powyższa dedukcja spływająca geopolitykę do aktorów, przedmiotu, konfliktu i skutków.

Geopolityka, stanowiąc swoisty paradygmat i cechując się osobliwą metodą, jest zatem czymś więcej niż tylko owym paradygmatem. Nie jest samodzielną nauką, ale wszystko wskazuje na to, że będąc odpowiednio rozwinięta i posiadając bogaty dorobek analityczny o cechach interdyscyplinarnych, jest subdyscypliną nauk społecznych łączącą w sobie przestrzeń, społeczeństwo i politykę w zmieniających i każdorazowo metodologicznie i konceptualnie uzasadnionych proporcjach (opis pól badawczych, operacjonalizacja i konceptualizacja pojęć).

¹⁵ A. Dybczyński, *Teoria geopolityki*, w: *Geopolityka*, red. A. Dybczyński, Warszawa 2013, s. 34.

¹⁶ Por. *Tamże*, s. 34.

¹⁷ Por. A. Legucka, *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, Warszawa 2013, s. 11-12.

¹⁸ T. Klin, *Geopolityka: spór definicyjny we współczesnej Polsce*, „Geopolityka. Biuletyn Naukowo-Analityczny Instytutu Geopolityki” 2008, 1, s. 11.

¹⁹ *Tamże*, s. 11.

Kluczowe wnioski dla dalszych rozstrzygnięć z powyższych wywodów to uznanie geopolityki za paradygmat badań z zakresu nauk o bezpieczeństwie i nauk o polityce, w którym analizie podlegać będą działania i zaangażowanie aktorów, realizacja geostrategii, a także efekt skali odnoszący się do globalnych bądź regionalnych skutków dla systemu bezpieczeństwa²⁰. W kontekście konfliktów zbliża nas to do konieczności określenia jego charakteru, stron i ich geostrategii (kontekstu geostrategicznego), a także skutków dla systemu międzynarodowego.

Uwarunkowania geopolityczne konfliktów zbrojnych w świetle wybranych doktryn i koncepcji geopolitycznych

Wypada dokonać pewnej klasyfikacji i konceptualizacji tych elementów, które będą wchodziły w skład operatu myślowego, w postaci uwarunkowań geopolitycznych konfliktów. Dlatego warto dokonać krótki przekrój prymarnych koncepcji i doktryn geopolitycznych, poprzez pryzmat konfliktów. Jako koncepcje geopolityczne przyjmuje się tu definicję zaproponowaną przez Tomasza Klina, że jest to „postulat, projekt, pogląd dotyczący pewnego rozwiązania polityczno-przestrzennego w określonej sytuacji”²¹. Klin definiuje również doktrynę geopolityczną ujmując ją jako zasadę, „przekonanie o powinności lub konieczności stosowania określonych rozwiązań politycznych w przestrzeni”²².

Friedrich Ratzl opierał się na założeniach darwinizmu, z którego zaczerpnął koncepcję „zewu przestrzeni”. Uznawał, że państwo, jako podstawowa jednostka organizacji przestrzeni, ma naturalne prawo do zajmowania kolejnych obszarów. Walka o przestrzeń życiową to główny czynnik ewolucyjnej, korzystnej zmiany. Ratzl stworzył założenie o geopolitycznym uwarunkowaniu konfliktów, które można zdefiniować jako koncepcję imperialistyczną. Zakłada ona, że obszar państwa powinien powiększać się wraz z ekspansją ludności, przestrzeń rozwija się wraz z rozwojem państwa, terytorium powiększa się poprzez wchłanianie mniejszych państw, granice państwa, granice jego zasięgu i wpływu odzwierciedlają jego potęgę, a sama ekspansja jest koniecznością w miarę poszerzania państwa²³. Uwarunkowaniem geopolitycznym będzie tu dążenie do utrzymania imperialnego statusu poprzez maksymalizację zasięgu wpływu oraz konieczność zwiększania geograficznego zasięgu oddziaływania jako motor sprawczy trwania statusu mocarstwowego.

²⁰ O różnym podejściu w konstruowaniu modeli i paradygmatów geopolityki: P. Borowiec, *Geopolityka jako paradygmat badawczy? Rola paradygmatu w strukturze wiedzy geopolitycznej*, w: *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, red. A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, Kraków 2020, s. 81-99.

²¹ T. Klin, dz. cyt., s. 16.

²² *Tamże*, s. 16.

²³ P. Eberhardt, *Rozwój światowej myśli geopolitycznej*, Warszawa 2016, s. 30.

Rudolf Kjellen za geopolityczne uwarunkowanie konfliktu uznał maksymalizację potęgi państwa. Celem państwa jest budowa pozycji hegemonistycznej, a zatem państwa narażone są na konflikt z uwagi na obowiązek zwiększania swojego zasięgu. Maksymalizacja potęgi i budowa hegemonii odbywa się poprzez: podbój (okres kolonialny), wojnę z państwem sąsiadującym, aneksję, inkorporację, albo poszerzenie strefy wpływów i interesów²⁴. Zatem elementami geopolitycznych uwarunkowań będą takie elementy, jak naturalne dążenia hegemoniczne oraz konieczność zabezpieczenia interesu poprzez uzyskanie wpływu, panowania nad obszarem o strategicznym znaczeniu.

Dla dalszych rozważań istotne znaczenie będą miały koncepcje Halforda Mackindera i Nicholasa Spykmana. W przypadku pierwszego rozwinął on koncepcję Heartlandu. Mackinder dzielił w swych założeniach świat między dwie potęgi imperialne. Pierwszą z nich było państwo Heartlandu – potęga lądowa, która znajdowała się w obszarze azjatyckim. Drugim imperium było państwo morza oparte o potęgę wynikającą z profitów wynikających z panowania na oceanach. Te dwie potęgi: lądowa i morska to w istocie imperia, które dążą do wzajemnego konfliktu, w którego efekcie wyłoni się jedno supermocarstwo światowe: „Geography, the grouping of lands and seas, and of fertility and natural pathways, is such as to lend itself to the growth of empires, and in the end to a single World Empire”²⁵.

Mackinder zakładał, że konflikty wybuchają w wyniku przesilenia w walce o dominację i prymat w świecie. Wskazał, że północno-wschodnia i centralna Azja dawały przewagę nad wszystkimi państwami kontynentu azjatyckiego. Ten „obszar rdzeniowy” (*pivot area*) stanowił istotny ośrodek siły zdolny do wykreowania imperium światowego²⁶. Wskazywał, że konflikt między mocarstwem morskim (w jego koncepcji Wielką Brytanią) a Związkiem Radzieckim będzie nieuniknionym następstwem ścierania się wpływów²⁷.

W kontekście konfliktów zbrojnych Mackinder widział je jako zderzenie mocarstw i imperiów. Dzielił świat na strefy wpływów, w których to państwa są podporządkowane przez potęgi: morską lub lądową. Wojny między potęgami sprawiają, że państwa przechodzą z jednej do drugiej strefy wpływów. Ostatecznie, zwycięstwo przypisywał potędze lądowej, która z Heartlandu miała rozciągać swoje władztwo na kolejne obszary wypierając tym samym potęgę morską, aż do jej całkowitej degradacji²⁸.

²⁴ Tamże, s. 48.

²⁵ H. J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, London 1919, s. 2-3.

²⁶ Tenże, *Geograficzna oś historii*, Częstochowa 2009, s. 44-46.

²⁷ Tamże, s. 45.

²⁸ K. Dodds, J. D. Sidaway, *Halford Mackinder and the 'geographical pivot of history': a centennial retrospective*, „The Geographical Journal” 2004, 170, s. 292-297.

Ówczesne konflikty i naciski polityczne ZSRR na państwa przygraniczne postrzegał jako kontynuację i ewolucję konfliktów zbrojnych, które doprowadziły do komasacji potęgi w jednym miejscu i państwie, a następnie przybrały charakter ataków odśrodkowych, ludów stepowych na państwa sąsiadujące. Rosja (ZSRR) w jego założeniu zajmowała „centralną pozycję strategiczną (podobną do tej), jaką mają Niemcy w Europie. Może atakować i być atakowana ze wszystkich stron z wyjątkiem północy”²⁹.

Konflikty między państwami są efektem „naporu” państw silniejszych (mocarstw, imperiów) na państwa sąsiadujące. „Napór” ów jest wyborem geostrategicznym uwzględniającym za cel: podbój i dominację w regionie i świecie³⁰. Mackinder podbój postrzegał jako konieczność każdego państwa, a zatem wojna była naturalnym mechanizmem nie tylko przetrwania, ale i przejawem jego sprawnego funkcjonowania³¹. To co istotne, to kwestia podejścia do determinizmu geograficznego. Mackinder uznawał determinizm geograficzny za kluczowy w osiąganiu statusu potęgi (mocarstwa, imperium).

Mackinder dzielił świat na *World Island* – czyli *Heartland*, *Inter of Marginal Crescent* – rozumiane jako strefy wewnętrzne oraz strefy zewnętrzne – *Outer or Insular Crescent*. W przestrzeniach tych rozwijają się państwa, które kolejno zdobywane mają świadczyć o wzroście znaczenia światowego hegemonu³².

W swych założeniach wieścił koniec konfliktów zbrojnych opartych o dążenia imperialne w postaci konceptu „końca geografii”. Zakładał w nim, że nie wykluczone jest odejście od konfliktów o terytoria, na rzecz konfliktów o wpływy. To znaczy, że bezpośrednie działania zbrojne będą albo marginalizowane, albo przejdą na wymiar kulturowy³³. Imperia będą starały się utrzymać swój status przy pomocy kulturowego utrzymania suwerenności państw sprzymierzonych.

Dla dalszych rozważań i umiejscowienia analizowanych konfliktów zbrojnych istotniejsza zdaje się koncepcja Nicholasa Spykmana. O ile Mackinder, dzieląc świat na *Heartland* i *Rimland*, przypisywał priorytetową rolę państwu *Heartlandu*, o tyle koncepcja Spykmana skupiała się na istocie państw *Rimlandu*. To właśnie ten obszar miał zadecydować o losie świata i pozyskanie wpływów i budowa

²⁹ H. J. Mackinder, *Geograficzna*, s. 45.

³⁰ Położenie geograficzne wg. Mackindera decyduje o rodzaju i ilości posiadanych zasobów. Geografia zatem określa międzynarodową pozycję państw poprzez handel, który dla mocarstw stanowi narzędzie kontroli. Wpływ geopolityczny państwa jest określany na zasadzie wielkości i znaczenia jego zasobów. F. Ahmed, *From Resource to Trade Diplomacy – Revealing the Hierarchical Nature of Geopolitics*, „The Romanian Economic Journal” 2010, 13, s. 6.

³¹ Ten zamysł pojawia się we wszystkich koncepcjach od Mackindera do Zbigniewa Brzezińskiego. Por. S. B. Cohen, *Geography and Politics in a Divided World*, Londyn 1964, s. 24.

³² D. W. Meinig, *Heartland and Rimland in Eurasian history*, „The Western Political Quarterly” 1956, 3, s. 553-569

³³ Ó. Tuathail, *Critical geopolitics: the politics of writing global space*, Minneapolis 1996, s. 28.

hegemonii w nim miała zadecydować o ostatecznym zwycięstwie imperium morskiego lub lądowego. Istotnie cały okres zimnej wojny to zmagania USA i ZSRR na obszarze Rimlandu, choć nie tylko. W odniesieniu do tej koncepcji trzeba jednak spojrzeć trochę szerzej i dołączyć do powyższych założeń kwestię walki ideologicznej.

Koncepcja Rimlandu stworzyła podstawy do kreowania doktryny geostrategicznej USA w okresie zimnej wojny. Dla Mackindera Rimland miał drugorzędne znaczenie i był naturalnym polem rozwoju potęgi lądowej i wypierania potęgi morskiej. Spykman widział w tym obszarze znacznie większy potencjał. Nie był zwolennikiem jednoznacznego zwycięstwa potęgi lądowej. Uważał, że da się ją skutecznie ograniczyć właśnie poprzez utrzymanie Rimlandu jako strefy wpływu potęgi morskiej. Obszar Rimlandu definiował jako strefę „buforową oddzielającą potęgę morską od lądowej”³⁴.

Spykman trafnie przewidział, że państwa Rimlandu i konflikty toczące się w nich i pomiędzy nimi, w istocie będą konfliktami zastępczymi (*proxy war*), w których to imperia: ZSRR i USA rozwiną rywalizację o zwiększenie swojej hegemonii i dominacji. Nie tylko imperia, ale ideologie i społeczne ich oddziaływanie, a także imperialny protekcyjnalizm wokół nich zyskał status stopy konfliktu. Tego jednak Spykman przewidzieć nie mógł. Słusznie prognozował, że państwa Rimlandu będą miały decydujące znaczenie dla ładu międzynarodowego i bezpieczeństwa międzynarodowego. W jego ocenie państwa te odgrywały rolę pomostu pomiędzy imperiami. Pomost ten miał stać się główną areną konfliktu. Wojny, które będą toczyć się w Rimlandzie postrzegał Spykman dwojako. Były to wojny o zachowanie suwerenności państw oraz o poszerzenie hegemonii. W przypadku pierwszego założenia stało się ono podstawą doktryny powstrzymywania³⁵. Kordon suwerennych państw Rimlandu, oddzielający ZSRR od światowych oceanów, miał gwarantować zachowanie ładu międzynarodowego³⁶. Wiązało się to również z postrzeganiem rozgrywek zimnowojennych w realnych ujęciach gry o sumie zerowej.

Duże rozczłonkowanie państw w strefie Rimlandu, istnienie bytów samodzielnych, suwerennych w koncepcji Spykmana nie sprzyjało zachowaniu bezpieczeństwa międzynarodowego w tej strefie, a tym samym niekorzystnie wpływało na porządek międzynarodowy powodując szereg możliwości zmiennych, trudnych do przewidzenia³⁷. Na podstawie wniosków historycznych Spykman wykazał,

³⁴ P. Eberhardt, *Koncepcja Rimlandu Nicholasa Spykmana i jej konsekwencje geopolityczne*, „Przegląd Geograficzny” 2014, nr 86, s. 264.

³⁵ Por. Z. Brzeziński, *Wielka szachownica*, Warszawa 1999, s. 6.

³⁶ T. Klin, *Wkład Nicholasa Johna Spykmana w rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych i myśli geopolitycznej*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2009, 39, s. 257-258.

³⁷ C. S. Gray, *Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order*, „Journal of Strategic Studies” 2015, 38, s. 873-897.

że państwa Rimlandu w odniesieniu do konfliktów cechują się dużą niestałością sojuszy. Prognozował, że tego rodzaju właściwość uniemożliwi budowę długofalowych sojuszy w tym obszarze i wymusi bezpośrednie zaangażowanie imperiów³⁸. Spykman był zwolennikiem zasady *divide et impera*. Wskazywał na konieczność bezpośredniej dominacji, budowy układów hegemonicznych, silnych zależności sojuszniczo-militarnych w obszarze Rimlandu. Podporządkowanie w owym okresie wiązało się ze zjawiskiem przewartościowania imperializmu. Z jednej strony kolonialne imperia formalnie schodziły ze sceny porządku światowego, a z drugiej wykształcił się typ imperium nieformalnego. Tomasz Klin wskazał, że w okresie zimnowojennym istniały trzy imperia nieformalne: USA, Francja i ZSRR³⁹.

Nieformalność imperiów przy niestałości państw Rimlandu sprawiała, że konflikt i wojna stawały się realnym działaniem politycznym. Dla unormowania zależności i dla względnej budowy hegemonicznych relacji, posługiwano się zależnością sojuszy i układów międzynarodowych o charakterze polityczno-militarnym (m.in. NATO, SEATO, CENTO).

Koncepcja Spykmana bezpośrednio ukształtowała zimnowojenną, amerykańską myśl geostrategiczną *balance of power* realizowaną przez USA. W celu budowy ładu opartej na bezpieczeństwie międzynarodowym jako wartości ontologicznej zakładał, że niezbędnym jest wyrzeczenie się ewentualnych zmian sojuszniczych, które bezpośrednio przyczyniają się do wybuchu konfliktów. Uznawał państwa za pełnoprawnych członków ładu międzynarodowego, ale dzielił je na potęgi i na państwa, które dla własnego dobra i dobra bezpieczeństwa międzynarodowego powinny zgodzić się na rozciągnięcie nad sobą protektoratu⁴⁰. Uznawał przy tym, że konflikt zbrojny jako forma działania politycznego jest zakłóceniem ładu i zagrożeniem bezpieczeństwa międzynarodowego. Drogą by uniknąć konfliktów był podbój (dyplomatyczny, ideologiczny lub militarny).

Koncepcja Rimlandu i doktryna równowagi wymagała działania drogą imperialnego podboju. Spykman uznawał rozwiązania siłowe za wskazane i pożyteczne. Traktował wojny jako zbrojne interwencje, które mogą być realizowane w państwach suwerennych. Takie interwencje prewencyjne miały swoje usankcjonowanie nawet wówczas, gdy suwerenne państwo groziło zmianą przymierza. Stworzył przy tym osobną kategorię tzw. *power zones*, czyli miejsc-państw, w których interwencja zbrojna jest konieczna dla zachowania bezpieczeństwa międzynarodowego. Suwerenność w jego wydaniu ograniczała się do możliwości wybrania sojuszu. Była to decyzja jednorazowa. Suwerenna zmiana sojuszu

³⁸ M. P. Gerace, *Between Mackinder and Spykman: Geopolitics, containment, and after*, „Comparative Strategy” 1991, 10, s. 347-364.

³⁹ T. Klin, dz. cyt., s. 77.

⁴⁰ P. Eberhardt, *Koncepcja Rimlandu*, s. 129-121.

upoważniała do użycia siły w *power zones* zwłaszcza tych, które znajdowały się na obszarze Rimlandu⁴¹.

Obszar Rimlandu w koncepcji Spykmana to w istocie nadbrzeża morskie kontynentu euroazjatyckiego. W zależności od interpretacji, do obszaru Rimlandu włącza się Europę Zachodnią i Środkową, Półwysep Bałkański, Bliski Wschód, Indie, Indonezję, wschodnią część Chin i Rosji po Kamczatkę. Obszar ten zgodnie z geostrategią USA został uznany za strategiczny w walce o prymat imperialny nad światem kształtując doktrynę powstrzymywania⁴².

Na koncepcję Rimlandu z całą pewnością oddziaływała myśl Alfreda Mahana. Rimland jako obszar bezpośrednio połączony z trzema oceanami musiał realizować pewne założenia wyrosłe na myśli Mahana, który właśnie morzom i oceanom przypisywał rolę środka imperialnej potęgi. Mahan zaproponował linię oddzielającą potęgę lądową Rosji od imperium W. Brytanii między 30. a 40. równoleżnikiem. Obszar ten oddzielał Heartland od Rimlandu. W koncepcji Mahana miał stać się obszarem przyszłych zmagania imperiów (W. Brytanii i USA z Rosją). Ta strefa buforowa nakłada się miejscami w Rimlandem i Heartlandem. Pokazuje jednak, że myślenie o konfliktach zbrojnych w XX w. zostało zaklasyfikowane jako domena imperiów i mocarstw. Istotnie należy mieć na uwadze, że okres XIX w. i XX w. to czas kolonializmu i zanik suwerenności państw.

Mahan był twórcą koncepcji siły morskiej i to jej przypisywał główną moc sprawczą w budowie przyszłego imperium. Założenie to rozwijało się w późniejszej krytyce Heartlandu, którą zastosował Spykman wskazując, że to właśnie obszar nadmorski ma szczególne znaczenie dla budowy potęgi światowej. Dla rozwoju potęgi państwowej preferował wojny prewencyjne wskazując, że obrona interesów państwa, obrona własnej potęgi zaczyna się u wybrzeży przeciwnika. Dla osiągnięcia geostrategicznych celów wskazywał na konieczność władania nad cieśninami i szlakami handlowymi⁴³. Mahan wskazał na uwarunkowania geopolityczne w kontekście budowy i utrzymania potęgi uznając za kluczowe takie czynniki, jak: położenie geograficzne państwa (dostęp do morza i bliskość szlaków handlowych), długość i jakość linii brzegowej, powierzchnia, potencjał demograficzny wraz ze specyfiką narodu czyli jej zdolnością adaptacyjną i migracyjną, charakter władzy (dążenie do maksymalizacji potęgi czy zachowawczość elit)⁴⁴. Uwarunkowania potęgi nie są tożsame z uwarunkowaniami konfliktu, ale

⁴¹ C. Hlihor, *Geopolitics, from a Classical to a Postmodern Approach*, Palermo 2014, s. 31-35, 74-75.

⁴² C. S. Gray, *Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order*, "Journal of Strategic Studies" 2015, 38:6, s. 873-897.

⁴³ J. R. Dull, *Mahan, Sea Power, and the War for American Independence*, "The International History Review" 1988, 10:1, s. 59-67.

⁴⁴ Szarzej o wyznacznikach Mahana: D.C. Gompert, *Sea Power and American Interests in the Western Pacific*, Santa Monica 2013, s. 28.

posiadają punkty styeczne w postaci determinizmu geograficznego. W przypadku niektórych z analiz dotyczących geopolitycznych determinantów konfliktów zbrojnych wskazuje się takie elementy, jak: położenie geograficzne – ten czynnik należy uznać za podstawowy dla wszystkich koncepcji geopolitycznych, wyrosły z samej zasady determinizmu geograficznego, potencjał demograficzny i specyfika władz państwa i samego narodu również odgrywają rolę w geopolityce⁴⁵.

Pewne zmiany w definiowaniu geopolityki oraz konfliktów zbrojnych przyniósł paradygmat konstruktywistyczny. Wyrosła na nim geopolityka krytyczna inaczej definiuje zagadnienia związane z wojną i w ogóle fenomenologią geopolityczną. Na potrzeby metodologicznych badań geopolitycznych została opracowana technika rekonstrukcji wnioskowania jako procesu geopolitycznego. By owo narzędzie zaproponowane na podstawie studiów, badań i literatury przedmiotu przez Wojciecha Kazaneckiego było przydatne do weryfikacji konfliktów zbrojnych w okresie zimnowojennym, na siatkę pytań badawczych należy nałożyć kliszę warunków geopolitycznych adekwatnych do tego okresu.

Analizując fenomenologię geopolityczną, w myśl geopolityki krytycznej, należy odpowiedzieć na pytania:

- gdzie – które odpowiada za umiejscowienie konfliktu w regionie i aksjologii geostrategicznej przestrzeni,
- co – które wartościuje przedmiot sporu/konfliktu dla bezpieczeństwa międzynarodowego z uwzględnieniem ideologicznej rywalizacji,
- kto – które weryfikuje strony konfliktu wraz z określeniem cech aksjologicznych (w opozycji dobry a zły, my a obcy),
- dlaczego – które odpowiada za przyczynowość strukturalną (tą którą można łączyć ze strategią bezpieczeństwa międzynarodowego i dążeniem imperialnym/hegemonicznym), indywidualny (odnoszący się do jednostkowych planów, dążeń i ambicji),
- co z tego – czyli skutek uwzględniający kalkulację strategiczną i stopień osiągnięcia interesu imperialnego⁴⁶.

Pytania te nie są odpowiednim elementem umożliwiającym weryfikację determinantów geopolitycznych konfliktów zbrojnych. Służą do analizy dyskursu i kognitywnego rozumienia i rozprowadzenia badania. Stanowią narzędzie konstruktywistyczne, z którego można zaczerpnąć, odnosząc się do samej powierzchowności i struktury badania. W takim rozumieniu pytania: gdzie, kto,

⁴⁵ C. V. Evans, *Economic Drivers and the Reshaping of the International Security Landscape*, w: *A Changing International Order? Implications for the Security Environment*, red. William G. Braun, Kingston 2019, s. 38.

⁴⁶ Por. W. Kazanecki, *Wykorzystanie geopolityki krytycznej do analizy sytuacji międzynarodowej ze szczególnym uwzględnieniem przyszłości UE*, „Prace Geograficzne. Studia nad geopolityką XX wieku” 2013, 242, s. 36-37.

co, dlaczego, co z tego można postawić tak jak powyżej zaproponowano, a nie tak jak proponowali to twórcy koncepcji do badania dyskursu.

Z powyższymi ustaleniami koreluje koncepcja kodów geopolitycznych zaproponowana przez Colina Flinta. W swym podręczniku do geopolityki wyjaśnia ich istotę⁴⁷. Jednak warto zwrócić się do ich metodologicznych i teoretycznych założeń, które pozwalają na węższe, lub szersze ich użycie w stosunku do stawianego problemu badawczego. „Kod geopolityczny będzie analizował wszystkie te zjawiska, które kryją się w dyskursie pod ogólnymi pojęciami odnoszącymi się do: relacji międzynarodowych, rozkładu sił, sojuszy, konfliktów, rywalizacji, hegemonii, mocarstwowości, suwerenności, dominacji, interesów narodowych, polityki zagranicznej, porządku globalnego, granicy i graniczności czy rozciągłości geograficznej”⁴⁸. Staje się zatem użyteczną formą analityczną, którą należy, podobnie jak uwarunkowania odpowiednio zdefiniować na potrzeby badań.

Wyzwaniem jakie tu się pojawia, jest podjęcie próby znalezienie metodologicznego i teoretycznego ujednoczenia kodów i uwarunkowań geopolitycznych. Te dwie odmienne jakości pojawiają się jako fenomeny mierzalne, obserwowalne, a zatem obiektywnie świadczące o procesie badawczym. Jednak w przypadku kodów geopolitycznych ich analiza możliwa jest na poziomie dyskursu, zaś uwarunkowania odnoszą się do poziomu makrostruktury stosunków społecznych, a co za tym idzie cechują się wysokim stopniem ogólności i doboru faktów. Istnieje jednak możliwość integracji, a raczej pewnej teoretycznej konceptualizacji, która umożliwi włączenie kodu geopolitycznego jako metodologicznego rozwiązania w analizie uwarunkowań geopolitycznych. Jest to przeniesienie poziomu badania z dyskursu w strukturę relacji międzynarodowych, odnoszących się do zakresu bezpieczeństwa międzynarodowego, w których to możliwe staje się określenie wyżej wskazanych: „Relacji międzynarodowych, rozkładu sił, sojuszy, konfliktów, rywalizacji, hegemonii, mocarstwowości, suwerenności, dominacji, interesów narodowych, polityki zagranicznej, porządku globalnego, granicy i graniczności czy rozciągłości geograficznej”.

W polskiej literaturze istnieją pewne refleksje na temat uwarunkowań geopolitycznych konfliktów zbrojnych. Paweł Dzieciński, dokonując analizy historycznej oraz politologicznej, wskazał na sześć czynników, które można uznać za przyczyny

⁴⁷ Według Colina Flinta kody geopolityczne określają: „a) kim są nasi aktualni i potencjalni sojusznicy, b) kim są nasi aktualni i potencjalni wrogowie, c) jak możemy utrzymać naszych sojuszników i zatroszczyć się o potencjalnych sojuszników, d) jak możemy przeciwstawić się naszym aktualnym wrogom i pojawiającym się zagrożeniom, e) jak umotywuujemy te cztery założenia wobec naszej opinii publicznej i wobec społeczności globalnej”. C. Flint, *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2008, s. 72.

⁴⁸ P. Lewandowski, *Kody geopolityczne – koncepcja teoretyczna i metodologiczna*, „Politeja” 2019, nr 61, s. 297-315. Por. A. Dybczyński, *Teoria geopolityki*, w: *Geopolityka*, red. A. Dybczyński, Warszawa 2013, s. 36-37.

wybuchu konfliktu. Pierwszym z nich jest położenie geograficzne. Determinizm geograficzny jest podstawowym założeniem w odniesieniu do przyczynowości wojen z uwzględnieniem czynnika geopolitycznego. W położeniu tym mają się realizować sprzeczne interesy co najmniej dwóch stron (koncepcja Rimlandu) oraz poprzez spadek wpływu imperialnego (hegemonicznego, lub mocarstwowego) dochodzi do kryzysów⁴⁹.

Kolejnymi uwarunkowaniami geopolitycznymi są: izolacjonizm geograficzny, położenie w istotnym punkcie (szlak handlowy, szlak przemarszu wojsk, możliwość rozciągnięcia kontroli nad przepływem towarów), rozpad istniejącego imperium i wyzwolenie potencjałów państw, usytuowanie względem mocarstw światowych, regionalnych lub granic cywilizacyjnych, zasobność w surowce⁵⁰.

Budowa kategorii analitycznej w postaci uwarunkowań geopolitycznych odbywa się każdorazowo na potrzeby badań z uwzględnieniem właściwości geograficznych, politycznych i bezpieczeństwa. Patryk Bukowski za uwarunkowania geopolityczne konfliktów zbrojnych podaje: „Graniczność terytorium; tranzytowość terytorium; zróżnicowanie ludności zamieszkującej terytorium; występowanie surowców mineralnych; kryzysy potęgi i/lub spoistości państw; rywalizacja ośrodków siły; a także załamania systemu geopolitycznego i/lub przekształcenia równowagi sił”⁵¹. Trudno jednoznacznie odnieść niektóre z wymienionych elementów do geopolitycznych. Główne zastrzeżenia budzą: graniczność rozumiana jak istnienie granic (niektóre granice istnieją wiele wieków bez konfliktów), zróżnicowanie ludności jest czynnikiem etnicznym i demograficznym bardziej socjo-politycznym niż geopolitycznym. Samo załamanie ładu międzynarodowego również nie niesie ze sobą wzmożonej ilości konfliktów, co pokazał stosunkowo pokojowy upadek ZSRR.

Szukając zwięzłej, syntetycznej definicji uwarunkowań geopolitycznych można zwrócić się ku opracowaniu Agnieszki Leguckiej. Dokonując analizy geopolitycznych uwarunkowań konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim, dokonała operacjonalizacji owego pojęcia w wyniku analizy przeglądu literatury i koncepcji geopolitycznych. Legucka uznała, że uwarunkowania geopolityczne to „okoliczności, przesłanki, przyczyny i tło konfliktów zbrojnych, w których będą wyróżnione interesy różnych ośrodków siły”⁵². Jest to definicja ogólna, która jednocześnie powinna stanowić punkt wyjścia do dalszych dociekań teoretycznych i koncepcyjnych. Legucka wymienia: przyczyny, cel, kontekst, a także

⁴⁹ P. Dzieciński, *Geopolityczne determinanty konfliktów międzynarodowych*, w: *Konflikty i spory międzynarodowe*, t. 2., red. R. Łoś, Łódź 2010, s. 68-67.

⁵⁰ *Tamże*, s. 67-77.

⁵¹ P. Bukowski, *Geopolityczne źródła potencjalnych konfliktów w zachodniej części Bałkanów*, „Przegląd Geopolityczny” 2018, nr 24, s. 88.

⁵² A. Legucka, dz. cyt., s. 11.

geostrategię jako szeroką grę, którą należy uzupełnić, by mówić o konfliktach opartych o uwarunkowania geopolityczne.

Carlo Jean podaje w swym opracowaniu czynniki stałe w analizie geopolitycznej. Jest to zgodne z paradygmatem strukturalistycznym i realistycznym badań nad bezpieczeństwem międzynarodowym⁵³ i może stanowić teoretyczne uzupełnienie koncepcji Moczulskiego. Za czynniki geopolityczne stałe Jean uznaje: przestrzeń, położenie, odległość, charakter kontynentalny lub wyspiarski (potęga/orientacja lądowa lub morska), kulturę, zasoby i klimat⁵⁴. Oprócz nich Jean wskazuje na czynniki geopolityczne zmienne, takie jak: ludność, gospodarka, technologia, instytucje i organizacje, państwowe i międzynarodowe, w tym sojusze, transport, system teleinformacyjny⁵⁵. Tak zakrojona metodologicznie struktura uwarunkowań geopolitycznych pozwala przełożyć powyższe czynniki na zmienne zależne i niezależne.

Odpowiednim ujęciem problemu uwarunkowań geopolitycznych będzie odniesienie tej kategorii do pojęcia zaproponowanego przez Paula Kennedy'ego, w postaci czynników geograficznych. Analizując geopolityczne uwarunkowania konfliktów między mocarstwami wskazał, że czynnik geograficzny „oznacza tu nie tylko takie elementy, jak klimat kraju, jego zasoby surowcowe, urodzajność ziemi czy dostęp do szlaków handlowych [...], ale raczej kluczowy problem położenia geostrategicznego podczas wojen toczonych z udziałem wielu państw”⁵⁶.

U Yvesa Lacoste'a pojawia się idea sytuacji geopolitycznych. Z metodologicznego punktu widzenia spełnia główne założenia, gdyż odnosi się do pól badawczych: temporalnego i przestrzennego, wskazując na konieczność badań w określonych parametrach czasoprzestrzennych. Problemem jest rywalizacja potęg i relacja ich sił w określonej przestrzeni i w określonym czasie. Dlatego też Lacoste zaznaczył, że geopolityka zawsze będzie obarczona zideologizowaną wiedzą⁵⁷. Dodatkowo dokonuje on rozszerzenia jej ujęcia do „całej rzeczywistości antropogeograficznej, politycznej, społecznej, demograficzno-społecznej i militarnej”⁵⁸.

Uwarunkowania geopolityczne wpisują się w charakter i istotę wojen zastępczych (*proxy wars*). Jednocześnie w ich definicji mieści się ujęcie instrumentalizacji przez mocarstwa światowe oraz ich pośredniego zaangażowania w przebieg

⁵³ Por. A. Urbanek, *Realistyczna wizja bezpieczeństwa – próba systematyzacji koncepcji*, „Security, Economy & Law” 2017, 4, s. 240–264.

⁵⁴ C. Jean, dz. cyt., s. 145.

⁵⁵ *Tamże*, s. 155.

⁵⁶ P. Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994, s. 96.

⁵⁷ Y. Calbérac, *Close Reading Michel Foucault's and Yves Lacoste's Concepts of Space Through Spatial Metaphors*, „Le Foucauldien” 2021, 7(1), s. 2–21.

⁵⁸ P. Eberhardt, *Yves Lacoste jako geograf i geopolityk*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2014, 3, s. 252.

konfliktu z poprzez uwzględnienie światowego układu sił⁵⁹. Taka konstrukcja teoretyczna zakłada mackinderowską wizję świata jako jednolitego systemu geopolitycznego przy jednoczesnym uwzględnieniu podziału świata na system regionów o różnicach potencjałów.

Proxy wars rzucają światło na jeszcze jeden problem w zakresie uwarunkowań geopolitycznych, a mianowicie na hierarchizację regionów i państw. Istnieją różne typologie obszarów w geopolityce, ale dla *proxy wars* najbardziej komplementarną i użyteczną stanowi ta zaproponowana przez Saula B. Cohena, dzieląca świat na obszary geostrategiczne, regiony geostrategiczne oraz państwa, pomiędzy którymi występują strefy pęknięcia i kompresji, a także obszary o przejściowym statusie⁶⁰.

Proxy wars w prezentowanym ujęciu uwarunkowań geopolitycznych odgrywają rolę reguły gry o zachowanie stabilności systemu. Tę cechę szczególnie widać było w okresie zimnej wojny⁶¹. Same wojny zastępcze wiążą się z koncepcją Wzajemnego Zagwarantowanego Zniszczenia (*Mutual Assured Destruction*, MAD). Obawa reakcji jednej ze stron o skutki bezpośredniego zaangażowania w konflikt powodowała, że zarówno USA, jak i ZSRR angażowały się niebezpośrednio poprzez wsparcie militarne i pozamilitarne (materialne, propagandowe) w działania zbrojne⁶².

Tabela 1. Rozkład geograficzny wojen zastępczych w okresie zimnej wojny

Ameryka Środkowa i Południowa	Afryka	Obszar Rimlandu
1. Wojna domowa w Paragwaju 1947,	1. Powstanie Mau Mau 1952-1955,	1. Chińska wojna domowa 1927-1949,
2. Kryzys w Ameryce Środkowej – 1960-1996,	2. Wojna w Algierii 1954-1962,	2. Wojna domowa w Grecji 1944-1949,
3. Wojna domowa na Dominikanie 1965,	3. Kryzys kongijski 1960-1965,	3. Kryzys irański 1945-1946,
4. Kampania boliwijska 1966-1967,	4. Wojna o niepodległość Erytrei 1961-1991,	4. Pierwsza wojna indochińska 1946-1954,
5. Wojna domowa w Peru 1980.	5. Konflikt marokańsko-algierski 1963,	5. Powstanie malajskie 1948-1960,
	6. Wojna domowa w Czadzie 1965-1979,	6. Konflikty wewnętrzne w Mjanmie (Birmie) 1948,
		7. Wojna izraelsko-arabska 1948-1949,

⁵⁹ F Bryjka, *Wojny zastępcze – próba konceptualizacji*, „Sprawy Międzynarodowe” 2019, 4, s. 182.

⁶⁰ S. B. Cohen, dz. cyt.

⁶¹ B. Balcerowicz, *Teorie, koncepcje wojny (i pokoju) po zimnej wojnie*, w: *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red. R. Kuźniar, Warszawa 2005, s. 477.

⁶² I. d. Soysa, *Proxy Wars: Implications of Great-power Rivalry for the Onset and Duration of Civil War*, Oxford Press 2017, <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/2491014>, s. 6.

	<p>7. Południowoafrykańska wojna graniczna 1966-1990,</p> <p>8. Wojna domowa w Angoli 1974-2002,</p> <p>9. Etiopska wojna domowa 1974-1991,</p> <p>10. Wojna w Saharze Zachodniej 1975-1991,</p> <p>11. Konflikt w Zairze 1977,</p> <p>12. Wojna domowa w Mozambiku 1977-1992,</p> <p>13. Drugi konflikt w Zairze 1978,</p> <p>14. Rebelia NDF 1978-1982,</p> <p>15. Konflikt czadyjsko-libijski 1978-1987.</p>	<p>8. Wojna w Korei 1950-1953,</p> <p>9. Druga wojna w Indochinach (wojna amerykańsko-wietnamska) 1953-1975,</p> <p>10. Pierwszy kryzys w Cieśninie Tajwańskiej 1954-1955,</p> <p>11. Kryzys sueski 1956,</p> <p>12. Drugi kryzys w Cieśninie Tajwańskiej 1958,</p> <p>13. Kryzys libański 1958,</p> <p>14. Wojna domowa w Jemenie Północnym 1962-1970,</p> <p>15. Wojna w Zulfarze - 1962-1976,</p> <p>16. Powstanie w Sarawaku - 1962-1990,</p> <p>17. Konflikt adeński 1963-1967,</p> <p>18. Powstanie komunistyczne w Tajlandii 1965-1983,</p> <p>19. Druga wojna koreańska 1966-1969,</p> <p>20. Wojna sześciodniowa 1967,</p> <p>21. Drugie powstanie malajskie 1968-1989,</p> <p>22. Wojna Al-Wadiah 1969,</p> <p>23. Wojna w Jemenie 1972,</p> <p>24. Wojna Jom Kipur 1973,</p> <p>25. Indonezyjska okupacja Timoru Wschodniego 1975-1999,</p> <p>26. Powstanie w Laosie 1975,</p> <p>27. Wojna kambodżańsko-wietnamska 1977-1991,</p> <p>28. Wojna w Jemenie 1979,</p> <p>29. Interwencja ZSRR w Afganistanie 1979-1989,</p> <p>30. Wojna graniczna tajsko-laoska 1987-1988,</p> <p>31. Wojna domowa w Afganistanie 1989-1992.</p>
--	---	---

Źródło: Opracowanie własne

Rozkład wojen zastępczych na mapie świata w okresie zimnej wojny wskazuje, że konflikty te w większości odbywały się w strefie Rimlandu, potwierdzając założenia Spykmana i Mahana o doniosłości roli Azji Centralnej i Południowej jako *crash zone* dla mocarstwa morskiego i lądowego. Jednocześnie uwypuklają kwestię uwarunkowań geopolitycznych jako głównych czynników powodujących konflikty zbrojne w ogóle, zwłaszcza w okresie zimnej wojny.

Koncepcja wojen geopolitycznych według Leszka Moczulskiego

Metodologicznie użyteczną konstrukcję analizy konfliktów zbrojnych, z uwzględnieniem czynników geopolitycznych, zaproponował Moczulski. Bezpośrednio zwraca się ku strukturalizmowi, wskazując, że „struktura geopolityczna składa się z części”⁶³. Dalej wprowadza kategorię konfliktów geopolitycznych z definicji wojen hegemonicznych, które cechuje właściwość doniosłości roli dla historii całego świata. Konflikty geopolityczne to te, które „wynikają z dysproporcji pomiędzy strukturą geopolityczną a polityczną. Nie może ich rozstrzygać kompromis lub zwycięstwo jednej ze stron, a więc doraźne rozwiązanie polityczne, [...] będą ponawiać się przy każdej okazji. Dla ich zakończenia konieczne jest ustanie (likwidacja) tych przyczyn geopolitycznych, które spowodowały konflikt, [...] przywrócenie stabilizacji geopolitycznej”⁶⁴. Cechą konfliktu geopolitycznego będzie zatem jego doniosłość oraz istota odnosząca się do ponadpolitycznych powodów, a także wystąpienie stanu wrogości społecznej między stronami w dłuższej perspektywie czasowej⁶⁵.

W odniesieniu do uwarunkowań geopolitycznych konfliktów zbrojnych, może on być spowodowany przez „wyraźną niedogodność pomiędzy geopolityczną (także cywilizacyjną, a w jej ramach – narodową) strukturą przestrzeni a istniejącą na niej strukturą polityczną, albo przez dążenie do stworzenia tej dysproporcji”⁶⁶. Spostrzeżenie to nakazuje doszukiwać się niedogodności między strukturami przestrzennymi imperiów, które w myśl koncepcji Huntingtona pokrywały się z kręgami cywilizacyjnymi⁶⁷. Warunek wojen, nawet zastępczych, między USA a ZSRR w okresie zimnowojennym byłby dzięki temu spełniony i konflikty te można uznać za geopolityczne.

Moczulski wyróżnił dwa rodzaje konfliktów geopolitycznych z uwagi na ich uwarunkowania. Pierwszy rodzaj ma charakter pierwotny i odnosi się do przyczynowości przestrzennej. Przestrzeń sama w sobie staje się polem konfliktu

⁶³ L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga*, s. 453.

⁶⁴ *Tamże*, s. 455-456.

⁶⁵ *Tamże*, s. 456.

⁶⁶ *Tamże*, s. 457.

⁶⁷ S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997, s. 542.

i rywalizacji między podmiotami. Drugi, wtórny, wynika z różnicy potencjałów, co oznacza siłę, potęgę jednego z mocarstw i wykorzystanie przez nie słabości innego państwa do zajęcia jego lub jego terenów⁶⁸. Dla Moczulskiego „najbardziej typowym rodzajem konfliktu geopolitycznego jest zetknięcie się dwu ośrodków siły w tym samym naturalnym obszarze geopolitycznym”⁶⁹. Na podstawie powyższego sformułowania można wytypować uwarunkowanie geopolityczne konfliktu zbrojnego w postaci zetknięcia się dwóch ośrodków siły na jednej przestrzeni. Drugim uwarunkowaniem geopolitycznym konfliktów zbrojnych jest różnica potencjałów, przez Moczulskiego rozumiana jako różnica w poziomie rozwoju gospodarczego, ekonomicznego⁷⁰.

Kolejnym uwarunkowaniem konfliktu geopolitycznego jest konieczność i możliwość rozpatrywania go w perspektywie makroregionalnej (Rimland). Tu również ważne jest odniesienie skutków owego konfliktu na bezpieczeństwo międzynarodowe, a właściwie ład międzynarodowy. Konflikt geopolityczny zdeterminowany jest budową imperializmu, mocarstwowości, hegemonii. Wszystkie trzy uwzględniają w mniejszym lub większym stopniu ekspansję, zaś „krzyżowanie się ekspansji to nic innego, jak konflikt geopolityczny o dominację w danym obszarze geopolitycznym”⁷¹. Różnica interesów mocarstw narasta do rangi konfliktu i stanowi w tym przypadku o uwarunkowaniu geopolitycznym.

Jednocześnie założenie powyższe winno zostać uzupełnione o kategorię „nowych wojen”, w których mocarstwa hegemoniczne reprezentowane są poprzez sposoby finansowania kosmopolitycznych grup interesu⁷². Nie tylko walka polityczna, ale popieranie pewnych idei oraz działań o charakterze hybrydowym będzie wpisywać się w kategorie wojen geopolitycznych i stanowić o pierwiastku uwarunkowań geopolitycznych.

Wielość ujęć i założeń istniejących w zakresie koncepcji geopolitycznych, nie pozwala na dokładną analizę wszystkich istniejących założeń w stosunku do konfliktów zbrojnych. Wybrane i przedstawione powyżej założenia zdecydowanie nie wyczerpują odniesień do uwarunkowań geopolitycznych, ale stanowią o możliwości wydzielenia tej kategorii z całości dyskursu oraz wskazują na zasadność prowadzonych i proponowanych tu założeń. Powyższy przekrój pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków w stosunku do geopolitycznego wymiaru konfliktów

⁶⁸ L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga*, s. 457.

⁶⁹ *Tamże*, s. 457.

⁷⁰ Nie był w tym poglądzie odosobniony. Niemal wszystkie szkoły, paradygmaty nauk społecznych odnoszące się do stosunków i bezpieczeństwa międzynarodowego uwzględniają za priorytetowy czynnik ekonomiczny w potęgometrii. Por. K. Raczkowski, *Geoekonomia i wojny gospodarcze*, w: *Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*, red. K. Raczkowski, Warszawa 2012, s. 96.

⁷¹ L. Moczulski, *Geopolityka, Potęga*, s. 460.

⁷² P. D. Williams, *Wojna*, w: *Studia bezpieczeństwa*, red. P. D. Williams, Kraków 2012, s. 161.

zbrojnych oraz uprawnia do wypracowania kategorii analitycznej i metodologicznej w postaci uwarunkowań geopolitycznych konfliktów zbrojnych.

Wnioski

Niniejszy artykuł wprowadza na gruncie teoretycznym jeden z głównych czynników konfliktotwórczych, w postaci uwarunkowań geopolitycznych obok czynników kulturowych, etnicznych, religijnych, ekonomicznych i terytorialnych⁷³. Uznając geopolitykę jako paradygmat badań nad bezpieczeństwem i nauk o polityce można wskazać, że uwarunkowania geopolityczne stanowią wartościową kategorię poznawczą odnoszącą się do kilku komponentów poznawczych. Biorąc pod uwagę metodę historyczną jako punkt wyjścia uwarunkowania geopolityczne będą określać przyczyny, przebieg oraz skutki konfliktu. Odnosząc się jednak do analizy strukturalnej te elementy można rozłożyć na szczegółowe komponenty poznawcze.

Uwarunkowania geopolityczne jako kategoria poznawcza będą składały się na gruncie rozważań teoretycznych z kontekstu, celu, przyczyny, przebiegu oraz skutków. Poszczególnym komponentom można przypisać kategorie operacyjne, wynikające z wcześniej analizowanych założeń teoretycznych.

Kontekst będzie uwzględniał: analizę ładu międzynarodowego, geostrategię i geopolitykę poszczególnych mocarstw zaangażowanych w konflikt. Kontekstem rozważań zawsze będzie rywalizacja co najmniej dwóch mocarstw lub zaangażowanie co najmniej jednego mocarstwa w konflikt. Dookreśleniem kontekstu będzie badanie teleologiczne polegające na uwzględnieniu jakości działań mocarstw, odnosząc je do pól takich, jak np.: dążenie do maksymalizacji potęgi, realizacja interesu, obrona suwerenności, obrona stanu posiadania, dążenie do panowania nad przestrzenią uznaną za strategiczną z punktu widzenia uzyskanych przewag, ustanawianie stref hegemonicznych, ustanawianie wpływu w państwach buforowych itp. Określenie celu odbywa się poprzez odpowiedź na pytanie, z jakimi dążeniami mocarstw mamy do czynienia.

Badanie etiologii konfliktów odbywa się już wielorako i ujmuje istotę poszczególnych aktorów. Tu następuje skupienie na pytaniu: dlaczego dochodzi do konfliktu? Uwzględnia się tu perspektywę państw bezpośrednio zaangażowanych oraz osobno mocarstw. Pojawiają się tu takie elementy, jak: rodzaje aktywności (dyplomatycznej, ideologicznej, militarnej, społecznej), a także czynniki determinujące (położenie, polityka wewnętrzna, polityka zagraniczna, odległość od mocarstw, odległość od punktów strategicznych, istotność w koncepcji

⁷³ M. Pawłowski, *Woda jako czynnik konfliktotwórczy na przykładzie Bliskiego Wschodu*, w: *Konflikty i spory międzynarodowe*, t. 2, red. R. Łoś, Łódź 2010, s. 42-43.

geopolitycznej mocarstwa, analiza dysproporcji sił i środków, krzyżowanie się interesów mocarstwowych itp.).

Komponent przebiegu uwzględnia jakość zaangażowania stron, a także ich działania na rzecz pokoju. W przypadku zaś skutków skupiają się one na odniesieniu do całości systemu międzynarodowego i uwzględniają jego zmianę jakościową bądź zachowanie status quo.

Powyższa konceptualizacja uwarunkowań geopolitycznych ma charakter teoretyczny. Podana we wnioskach operacjonalizacja pozwala badać konflikty zbrojne poprzez uwzględnienie paradygmatu geopolitycznego. Tego rodzaju analizy różnią się od historycznych i geopolitycznych szerszym ujęciem i pogłębionym badaniem.

Zwieńczeniem zaproponowanych powyżej rozważań teoretycznych powinna być autorska konceptualizacja teoretyczna uwarunkowań geopolitycznych oraz operacjonalizacja metodologiczna. Jako uwarunkowania geopolityczne proponuje się wersję szeroką, silnie zgeneralizowaną w postaci uznania uwarunkowań geopolitycznych konfliktów zbrojnych jako ogółu czynników wynikających z zaangażowania mocarstwa w przyczyny, przebieg i skutki konfliktu. W odniesieniu do operatu poznawczego, użytecznego pod względem metodologicznym w zakresie badań nad konfliktami postuluje się uznanie i uwarunkowań geopolitycznych za określenie i eksplorację takich pól poznawczych konfliktu, jak: kontekst, cel, przyczynę, jakościowe zaangażowanie mocarstwa i skutki dla jego geopolityki i ładu międzynarodowego.

Bibliografia

- Apanowicz J., *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002.
- Balcerowicz B., *Teorie, koncepcje wojny (i pokoju) po zimnej wojnie*, w: *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, red R. Kuźniar, Warszawa 2005.
- Borowiec P., *Czy geopolityka może być uznana za samodzielną dyscyplinę naukową?*, w: *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, red A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, Kraków 2020.
- Borowiec P., *Geopolityka jako paradygmat badawczy? Rola paradygmatu w strukturze wiedzy geopolitycznej*, w: *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, red A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, Kraków 2020.
- Bryjka F., *Wojny zastępcze – próba konceptualizacji*, „Sprawy Międzynarodowe” 2019, 4.
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica*, Warszawa 1999.
- Bukowski P., *Geopolityczne źródła potencjalnych konfliktów w zachodniej części Bałkanów*, „Przegląd Geopolityczny” 2018, 24.
- Calbérac Y., *Close Reading Michel Foucault's and Yves Lacoste's Concepts of Space Through Spatial Metaphors*, „Le Foucauldien” 2021, 7(1).
- Cohen S. B., *Geography and Politics in a Divided World*, Londyn 1964.

- Dodds K., Sidaway J. D., *Halford Mackinder and the 'geographical pivot of history': a centennial retrospective*, „The Geographical Journal” 2004, 170.
- Dull J. R., *Mahan, Sea Power, and the War for American Independence*, “The International History Review” 1988, 10:1.
- Dybczyński A., *Teoria geopolityki*, w: *Geopolityka*, red. A. Dybczyński, Warszawa 2013.
- Dzieciński P., *Geopolityczne determinanty konfliktów międzynarodowych*, w: *Konflikty i spory międzynarodowe*, t. 2., red. R. Łoś, Łódź 2010.
- Eberhardt P., *Koncepcja Rimlandu Nicholasa Spykmana i jej konsekwencje geopolityczne*, „Przegląd Geograficzny” 2014, 86.
- Eberhardt P., *Rozwój światowej myśli geopolitycznej*, Warszawa 2016.
- Eberhardt P., *Yves Lacoste jako geograf i geopolityk*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2014, 3.
- Evans C. V., *Economic Drivers and the Reshaping of the International Security Landscape*, w: *A Changing International Order? Implications for the Security Environment*, red. William G. Braun, Kingston 2019.
- F. Ahmed, *From Resource to Trade Diplomacy – Revealing the Hierarchical Nature of Geopolitics*, „The Romanian Economic Journal” 2010, 13.
- Flint C., *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2008, s. 72.
- Gerace M. P., *Between Mackinder and Spykman: Geopolitics, containment, and after*, „Comparative Strategy” 1991, 10.
- Gompert D.C., *Sea Power and American Interests in the Western Pacific*, Santa Monica 2013.
- Gray C. S., *Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order*, „Journal of Strategic Studies” 2015, 38.
- Hlihor C., *Geopolitics, from a Classical to a Postmodern Approach*, Palermo 2014.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.
- Karwat M., *Polityczność i upolitycznienie. Metodologiczne ramy analizy*, „Studia Politologiczne” 2010, 17.
- Kazanecki W., *Wykorzystanie geopolityki krytycznej do analizy sytuacji międzynarodowej ze szczególnym uwzględnieniem przyszłości UE*, „Prace Geograficzne. Studia nad geopolityką XX wieku” 2013, 242.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994.
- Klin T., *Geopolityka: spór definicyjny we współczesnej Polsce*, „Geopolityka. Biuletyn Naukowo-Analityczny Instytutu Geopolityki” 2008, 1.
- Klin T., *Wkład Nicholasa Johna Spykmana w rozwój nauki o stosunkach międzynarodowych i myśli geopolitycznej*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2009, 39.
- Kozub-Karkut M., *Metody badawcze w geopolityce*, w: *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*, red. A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, Kraków 2020.
- Legucka A., *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradyckim*, Warszawa 2013.
- Lewandowski P., *Kody geopolityczne – koncepcja teoretyczna i metodologiczna*, „Politeja” 2019, 61.
- M. Pawłowski, *Woda jako czynnik konfliktotwórczy na przykładzie Bliskiego Wschodu*, w: *Konflikty i spory międzynarodowe*, t. 2, red. R. Łoś, Łódź 2010.
- Macala J., *Czym jest geopolityka? Spory wokół jej definicji*, w: *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, red. Z. Lach, J. Wendt, Częstochowa 2010.
- Mackinder H. J., *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, London 1919.

- Mackinder H. J., *Geograficzna oś historii*, Częstochowa 2009.
- Meinig D. W., *Heartland and Rimland in Eurasian history*, „The Western Political Quarterly” 1956, 3.
- Moczulski L., *Geopolityka w trójwymiarowym świecie*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2016, 4.
- Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2010, s. 74.
- Moczulski L., *Geopolityka: korzyści i niebezpieczeństwa*, „Przegląd Geopolityczny” 2009, 1.
- Potulski J., *Czym jest geopolityka? Spory wokół statusu badawczego geopolityki*, „Prace Geograficzne. Studia nad geopolityką XX wieku” 2013, 242.
- Raczkowski K., *Geoekonomia i wojny gospodarcze*, w: *Bezpieczeństwo ekonomiczne. Wyzwania dla zarządzania państwem*, red. K. Raczkowski, Warszawa 2012.
- Soysa I. d., *Proxy Wars: Implications of Great-power Rivalry for the Onset and Duration of Civil War*, Oxford Press, 2017, <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/2491014>.
- Tuathail Ó., *Critical geopolitics: the politics of writing global space*, Minneapolis 1996.
- Urbanek A., *Realistyczna wizja bezpieczeństwa – próba systematyzacji koncepcji*, „Security, Economy & Law” 2017, 4.
- Williams P. D., *Wojna*, w: *Studia bezpieczeństwa*, red P. D. Williams, Kraków 2012.
- Zięba R., *Bezpieczeństwo w ujęciu różnych paradygmatów naukowych*, w: *Bezpieczeństwo. Dyscyplina nauki wobec funkcjonowania państwa*, red. R. Skarżyński, E. Kuźlewska, Białystok 2018.